

9. Öngazgatás és föderalizmus: Rehák László és a jugoszláviai nemzetiségi kérdés

TÓTH SZILÁRD JÁNOS

A szocializmus – mondja Lenin – nem egyeztethető össze a nemzeti kiváltságokkal.¹ Ebből fakadóan a proletariátusnak, ha megszerzi a hatalmat, ezeket bizonyos, a kisebbségeknek járó jogosítványokkal ellensúlyoznia kívánatos. Ez az elv képezi az alapját minden, a lenini eszmeiség talaján álló huszadik századi kommunista mozgalom nemzetiségi doktrínájának, beleértve a Jugoszláv Kommunisták Szövetségét (JKSZ) is. Az alapelvből persze nem csak egyféle politika vezethető le. A különféle, több-kevesebb ideig fennállt, lenini ihletettséű szocializmusok gyakorlati megoldások sokaságát dolgozták ki és foganatosították. Az alábbi tanulmány a JKSZ doktrínájáról és politikájáról, valamint a JKSZ egyik prominens vajdasági magyar teoretikusának, Rehák Lászlónak az idevágó értekezéseiről szól. Rehák ezekben az értekezésekben a lényegyet tekintve védelmezi a doktrínát, melynek a rekonstruálása az egyik célkitűzésem. Röviden szólva, a nemzeti kiváltságokat ellensúlyozandó, a JKSZ-es doktrína kulturális és gazdasági jellegű jogosítványokat kívánt a kisebbségi (vagy az alkotmányos terminológia szerint „nemzetiségi”) közösségek számára rendelni, melyek érvényesítését bizonyos intézményi reformok, mindenekelőtt az ország föderális berendezése útján kívánt garantálni.

Rehák, bár védelmezte, néhány tekintetben továbbgondolandónak is vélte ezeket a megoldásokat. Ennek jegyében, csaknem ötvenéves politikai és tudományos pályafutása során ki is dolgozott néhány kritikai javaslatot velük szemben. A nemzetiségeknek járó jogosítványokat bővítendőnek, a föderáción belüli szubszidiaritást pedig megerősítendőnek tartotta. A tanulmányom másik célkitűzése, hogy Rehák kritikai javaslatait rendszerezze. Ami persze fölveti a kérdést, miért szükséges ez egyáltalán? Legalább két érv hozható föl indoklásként. Az első, hogy Rehák maga ezeket sohasem rendszerezte, helyette különböző könyveiben és beszédeiben szórta szét, részletes kifejtés nélkül. Nehézkessé teszi a vizsgálódást, hogy Rehák a végsőkéig a „párt hű katonája” maradt – ahogy az özvegye írja róla –, s mint ilyen, a hivatalos direktívával radikálisan soha nem szegült szembe. Mégis, ha rendszerezzük a javaslatait – s ez a második érv –, arra a következtetésre kell jutnunk, Rehák meglehetősen világosan látta a JKSZ nemzetiségi politikájának a hiányosságait. Ez a politika ugyanis – dacára az egyenlőséget hirdető propagandának –

¹ Így a hivatalos állammnyelvel, a területi unitarizmussal és egyéb hasonlókkal. Lásd lentebb!

egyenlőtlenségeket, sőt, hierarchikus viszonyokat intézményesített az egyes, Jugoszláviában élő nemzetek és nemzetiségek között. Márpedig Rehák – Lenin lelkes olvasójaként – tudhatta, a szocializmussal minden ilyesmi *elvileg* ellentétes. A tanulmányom gondolatmenete a következőképpen épül föl: Először röviden ismertetem Rehák életútját. Ez az ismertetés mindenekelőtt Rehák özvegyének, Pósa Rózsának a leírására (2001) és Vékás János Rehákkal készített interjújára (2010) támaszkodik. Másodsor elhelyezem a nemzetiségi kérdést a Rehák által védelt JKSZ-es doktrína keretein belül. Aztán, a harmadik és a negyedik részben ismertetem a jogosítványokat és intézményeket, amelyek a doktrína nemzetiségi politikájának a lényegét képezték, valamint Rehák javaslatait ezek átformálására.

1. REHÁK LÁSZLÓ (1922–1994)

Rehák László 1922-ben született a bánáti Mokrinban (Homokrévben). Édesapja régi jogászcsalád sarja, édesanyja pedig gazdag földbirtokos családból származott. Általános iskolába és gimnáziumba Nagyikindán, egyetemre Szabadkán, Budapesten és Belgrádban járt. A jugoszláviai kisebbségi kérdéstről szóló doktori értekezését 1964-ben védte meg az Újvidéki Egyetem Jogi Karán. Fiatalon, még az általános iskolai évei során csatlakozott a kommunista mozgalomhoz. 1941-ben röplapok terjesztéséért letartóztatták és öt napon keresztül kínozták a szabadkai fogdában. A börtönbüntetést ugyanakkor, a háború kitörésének köszönhetően, már elkerülte. Három évig Budapesten tartózkodott, ahonnan 1944-ben, a nyilasok hatalomátvétele miatt menekülni kényszerült. A baranyai (drávaszögi) Laskó faluban vészelt át a háború végét. A kommunisták jugoszláviai győzelme után tért haza, először Nagyikindára, később Zentára, majd pedig Újvidékre. 1945 és 1970 között többek, például Sóti Pál és Szabó Ida mellett az egyik legbefolyásosabb vajdasági magyar politikus volt. Számos tisztséget töltött be, elsődlegesen a Szerbiai Szocialista Szövetség (SZKSZ) keretei között. 1948-tól a *Magyar Szó* napilap főszerkesztője, 1956-tól a Forum Könyvkiadó Intézet alapító vezérigazgatója volt. A politikai pályafutásának 1970-es félreállítása vetett véget, melynek közvetett kiváltó oka az SZKSZ 1966. decemberi plénumán elmondott, az újvidéki bölcsészkaron a nézete szerint elharapózó szerb nacionalizmust panaszoló fölszólalása volt. Elméleti-tudományos munkái nagyrészt ezután láttak napvilágot. 1970 és 1989 között a szabadkai Közgazdasági Karon oktatott, ezzel párhuzamosan pedig 1971 és 1990 között szerkesztette a *Létünk* folyóiratot. Három kötete jelent meg specifikusan a jugoszláviai nemzetiségi kérdéstről, illetve további kettő, amely részlegesen szól róla. Ezek: *A kisebbségek Jugoszláviában* (1967), *A kisebbségtől a nemzetiségig* (1978), *Politikai rendszerünk időszerű kérdései* (1982), *Világnézet, ideológia, tudományos megismerés* (1983), *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában* (1988). Az 1989-es rezsimváltozás után belépett a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségébe, majd annak szétszakadása után 1994-ben a Vajdasági Magyar Szövetségbe. 1994-ben hunyt el Szabadkán.

2. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS HELYE A JKSZ DOKTRÍNÁJÁBAN

Rehák – ahogy előrebocsátottam – a lényegét tekintve a JKSZ nemzetiségi doktrínáját és politikáját védelmezi a vonatkozó elméleti munkáiban. Ez teljesen világos ezek nyelvezetéből is. Rehák rendre többes szám első személyben szól: „mi, jugoszlávok” így és így rendeztük ezeket a problémákat, ilyen és ilyen határozatokat fogadtunk el, ezeket és ezeket a nézeteket vetettük el stb. Ez persze szó szerint is vehető. Elvégre Rehák 1945 után maga is aktívan részt vett a JKSZ doktrínájának és politikájának az alakításában. Mármost ezek a nemzetiségeket nem különálló kérdésként kezelik, hanem éppen ellenkezőleg – akár a kommunisták általában –, egy összetett elméleti keretbe illesztik. Ez a „szocialista humanizmusnak” nevezett eszmeiség kerete, melynek a legfontosabb elméleti referenciája – legalábbis a régióban – alighanem Lenin (REHÁK 1988: 38). A szocialista humanizmus központi politikai célkitűzése márpedig az *osztályok nélküli* (kommunista) társadalomba való átmenet. A nemzetiségi kérdés ehhez a célkitűzéshez kapcsolódik, méghozzá kétféle módon. Egyfelől a nemzetiségi kérdés – eszerint – megnyugtató módon csakis az osztályok nélküli társadalomban *oldódhat meg*. Ebben a társadalomban ugyanis „elhalnak” – ahogy Engels mondja (ENGELS 1987: 247, 267–268) – a nemzeti, vagyis az egyes nemzetek által dominált államok, következésképpen pedig megszűnnek a többségek és a kisebbségek közötti aszimmetrikus hatalmi viszonyrendszerek is. Másfelől viszont maga az átmenet is megköveteli a nemzetiségi kérdés valamiféle *kezelését*. Máskülönben sikeres, de legalábbis gördülékeny nem lehet. Röviden tehát: az átmenet a nemzetiségi kérdés megoldását ígéri, ám ezzel együtt eleve föltételezi is annak a bevallottan csak korlátozottan hatékony kezelését. Ez az átmeneti (szocialista) társadalom problematikájának a lényege a nemzetiségi kérdés tekintetében.

2.1. Mi az öngazgatás?

A „másodiknak” is nevezett Jugoszlávia az alkotmányos önértelmezés szerint éppen ilyen átmeneti társadalom, azaz *Szocialista Szövetségi Köztársaság* volt.² Az átmeneti társadalmaknak persze számtalan modellje lehetséges, és számtalan modellje is létezett a huszadik században. A jugoszláviai modell a *szocialista öngazgatás* volt. És ez persze nem jelenti, hogy az öngazgatás jugoszláviai nóvum lett volna. Ellenkezőleg, mélyen benne gyökerezik az évszázados forradalmi hagyományokban, olyannyira, hogy akár az összes forradalmak „konstitutív tendenciájának” is tekinthető, írja Losoncz Alpár (LOSONCZ 2018a: 134). De mégis, mi az öngazgatás? Azt hiszem, metaszinten legalább háromféleképpen értelmezhető. Egyfelől értelmezhető részvételi alakzatként, másfelől az érdekluralizmus politikai artiku-

2 Az „első” Jugoszláviának az 1918-ban létrejött, majd 1941 áprilisában fölbomlott királyi Jugoszláviát, ill. a jogelődjét, a Szerb–Horvát–Szlóven Királyságot szokás nevezni.

lációjaként, vagy harmadrészt a közvetlen demokrácia bizonyos formájaként is (KARDELJ 1977: 85, LOSONCZ 2018a: 132).

Ezektől a metaszintű értelmezésektől eltekintve azonban az öngazgatási modell tartalmának lényege a dolgozók vagy a proletárok közvetlen rendelkezése a tulajdon munkájukról: mind a munka tényezőiről, mind a munkaeszközökről, mind pedig a munka termékeiről. Amennyiben ez a rendelkezés fönnáll, annyiban megszűnik a munka *elidegenedettsége*.³ Ez persze a gazdasági és a társadalmi élet összetett megszervezését, többszintű szabályozását föltételezi (KARDELJ 1979: 410–417). Ennek három szintje érdemel különös figyelmet. Az első és egyben legalapvetőbb szint a vállalaté. Amíg a vállalat fölötti ellenőrzést nem a dolgozók, hanem tőkés tulajdonosok gyakorolják – szól az érvelés –, addig a termelés egész folyamata idegen maguktól a dolgozóktól. Idegenek (ti. a tőkésék) határozzák meg, ki mennyit dolgozzon, kinek mennyi legyen a bére, miből mennyit és miként érdemes előállítani, miből mennyit és hová érdemes juttatni és így tovább. Márpedig az efféle állapot – túl azon, hogy a kizsákmányolás melegágya – a szabadság marxi értelemben vett formájával teljesen ellentétes. Ebből adódóan a szocializmusban a tőkés magántulajdonnak meg kell szűnnie, és a helyét a „társadalmi tulajdonnak”, valamint a vállalati dolgozók öngazgató szerveinek kell átvennie. A második szint a gazdasági tervezése, a harmadik pedig a politikai rendszeré, illetve közvetve az állampárté. Ezekre a szintekre nagyjából ugyanaz vonatkozik. A szocializmusban mind a gazdasági tervezés, mind az állampárt, mind pedig a teljes politikai rendszer az öngazgatás realizálásának az eszközévé kell, hogy váljanak. Ez, mondhatni, a doktrína távlati ideálja, melyből tehát arra következtethetünk, ezek az intézmények végső soron nem is ön-, hanem csupán eszközértékkel rendelkezhetnek. Egy hozzájuk képest külső közjó előmozdítását szolgálják, és csakis ennek a viszonylatában bírnak jelentőséggel.

Hangsúlyos, hogy az öngazgatási modell az átmeneti (szocialista) társadalomhoz tartozik, és, mint ilyen, *történelmi jelenség*. Az átmeneti társadalomban megszűnik a tőkés magántulajdon és a munka elidegenedettsége: ennyiben az emancipáció jócskán nagyobb foka realizálódik annál, mint amely a kapitalizmus keretei között egyáltalában lehetséges. Nem tűnnek még el ugyanakkor az osztályok, sem pedig a bérmunka általában. Csakis a kommunizmusban tűnhetnek el, azaz a fejlődésnek abban a szakaszában, amikorra az átmenet beteljesedik. Az átmenetet márpedig csakis az egyedüli „egyetemes” osztály, a proletariátus teljesítheti be. A proletariátus ugyanis csakis úgy rázhatja le magáról az elnyomás terhét, ha közben *mindenféle* elnyomatást fölszámol. Ebből adódik az egyetemessége. Az öngazgatási modell szerepe, hogy ennek az osztálynak a „vezető szerepét” biztosítva az átmenetet gördülékenyen elősegítse (KARDELJ 1979: 418–419).

3 Az elidegenedés a marxista társadalomelmélet hegeli eredetű alapfogalma. Lásd különösen MARX 1970.

2.2. Öngazgatás és nemzetiség

A modell sikeressége pedig egybek mellett – mondja Rehák – éppen a nemzetiségi kérdés hatékony kezelésén áll vagy bukik (REHÁK 1983: 166). Utaltam rá, hogy ez a kommunizmusba való átmenet tekintetében kulcsfontosságú problematika. A kommunizmus kiépülése – különösen a Jugoszláviához hasonló multikulturális államalakulatokban – eleve föltételezi a nemzetiségi kérdés valamiféle kezelését. Következő lépésként kicsit bővebben kifejtem, miért is van ez így a JKSZ doktrínája szerint. A kiinduló elgondolás, hogy az öngazgatási modell fönntartása csakis úgy lehetséges, ha a dolgozók ténylegesen ki is veszik a részüket a működtetéséből. Elvégre az öngazgatás kollektív vállalkozás, méghozzá olyan, amely a dolgozókat – mondja Rehák – erőteljesen egymásra utalja (REHÁK 1988: 40). Elkötelezettség nélkül márpedig az egymásra utaltság állapotában közösen vállalkozni teljességgel reménytelen. De mégis – merülhet föl a kérdés – miféle elkötelezettségről vagy elkötelezettségekről van szó? Ezeknek legalább három típusát különíthetjük el. Egyfelől a dolgozóknak el kell köteleződniük maga a modell mellett (MESIĆ 1986: 210). Értékesnek és hasznosnak kell tekinteniük, időt és energiát kell áldozniuk a benne való részvételre. A részvétel ugyanis a legtöbbek számára csakugyan áldozat: azé az időé és azé az energiáé, amely egyébiránt a magánéletnek volna szentelhető. Másfelől a dolgozóknak el kell köteleződniük a modellt fönntartó államalakulat, a Jugoszláv Föderáció mellett is. Ezt szokás „szocialista hazafiságnak” nevezni. Végül, harmadfelől, el kell köteleződniük az öngazgatásban részt vevő többi dolgozó mellett, tekintet nélkül azok nemzetiségi, faji, vallási és egyéb hovatartozására. „Testvéreiknek” kell tekinteniük őket, és velük „egységben” kell a fennálló rendszert működtetniük, hogy a közismert jelszóra⁴ utaljak. Ez utóbbi tudatot nevezi Lenin „proletár internacionalizmusnak.” Rehák persze bízott benne, hogy a dolgozók az elköteleződés eme három formájára hajlandóak is lesznek. Egyrészt azért, mert ez a tulajdon, rövid távú osztályérdekük. Elvégre a fennálló szocializmusban megszűnt a kizsákmányolás, és politikailag biztosított a proletariátus „vezető szerepe” (REHÁK 1983: 130–131). Másrészt viszont ez a hosszú távú osztályadalmi érdek is (REHÁK 1983: 164). A mindenki javát ígérő, osztályok nélküli (kommunista) társadalomba való átmenet ugyanis végső soron csakis azon áll vagy bukik, hogy az átmenet (azaz a szocializmus) intézményei kellően hosszú távra bizonyulnak-e stabilaknak, vagy sem.

Kérdéses persze, a dolgozók csakugyan hajlandóak lesznek-e az elköteleződésre. Föltehető, hogy mindaddig nem, amíg az öngazgatási modellt bármilyen módon igazságtalannak vagy elnyomónak tekintik. Márpedig nyilvánvaló, hogy az elnyomásnak nemcsak osztály-, hanem nemzeti vagy nemzetiségi alapú formája is létezhet. Ez abból fakad, hogy a legtöbb létező és valaha létezett államban valamely nemzet számbeli többséggel rendelkezik/rendelkezett, és ebből fakadóan aszimmetrikus hatalmi helyzetben áll/állt azokkal a nemzeti közösségekkel, amelyek

4 „Testvériség és egység”.

számbeli kisebbségben vannak/voltak. A hatalmi aszimmetria pedig egykönnyen veszélyérzetet szülhet: a kisebbségek veszélyben érezhetik a kulturális, nemzeti, identitásbeli sajátosságukat. Márpedig ezek védelme – mondja Rehák – messze-menően legitim igény (REHÁK 1988: 43). A nézet, mely ezt képtelen méltányolni, mely az efféle igényekre érzéketlen, „hamis avantgárdizmus”, mely a következményeket tekintve csakis a helyi többség nemzeti kiváltságainak a védelmébe torkollhat (REHÁK 1970b: 93). Ebből adódóan pedig azok számára, akik a „szocialista humanizmus” elveit komolyan veszik, teljességgel elfogadhatatlan.

3. NEMZETISÉGI JOGOK A SZOCIALISTA ÖNIGAZGATÁSBAN

De miként kezelhető sikeresen a nemzetiségi kérdés a szocializmusban? Ebben a részben a JKSZ-es doktrína alapvető irányelveiről, valamint Rehák velük szemben fölhozott kritikai észrevételeiről szólok. Láttuk, a legáltalánosabb kiinduló alapelv, hogy a szocializmusban meg kell szünniük az etnikai, nemzetiségi és egyéb csoportok közötti hierarchikus viszonyoknak. Ez szoros párhuzamban áll a proletár osztályérdekek előmozdításának az elvével (REHÁK 1978: 196–197, vö. LENIN 1988a: 62). A különféle, nemzeti alapú kiváltságok, így például az államnyelv – mondja Lenin –, ugyanolyan módon helytelenítendőek, mint a kapitalizmus osztályalapú kiváltságai (LENIN 1988b: 297). A szocializmusnak a nemzetiségi „egyenrangúság” talaján kell állnia, máskülönben elvész. Ez persze még csak egy általános alapelv. A különféle marxizmusok meglehetősen eltérő konkrét megoldások kívánatosságát vezetik le belőle. Milyen jogosítványokat javasol a JKSZ-es doktrína? Azt hiszem, ezek két alapvető csoportra bonthatóak. Az egyikbe a szűkebben vett közösségi kulturális jogok, a másikba a gazdasági jellegű jogok tartoznak. Alább külön-külön vizsgálom meg a két csoportot, valamint Rehák hozzájuk kapcsolódó kritikai javaslatait.

3.1. Kulturális jogok

Az első csoportba tehát a közösségi nyelvi, kulturális és oktatási jogok tartoznak. Ezek közül Rehák a legnagyobb figyelmet az elsőnek szenteli, föltehetően azért, mert a kisebbségek identitásbeli sajátosságainak védelme és a nemzeti viszonyok „humánus rendezése” tekintetében talán ez bír a leginkább magától értetődően jelentőséggel. Az államnyelv – mondja Lenin – nemzeti kiváltság, s mint ilyen, a szocializmussal teljességgel összeférhetetlen (LENIN 1988b: 297). És tényleg, Jugoszláviában föderációs szinten nem is volt államnyelv. A köztársaságok szintjén ugyanakkor volt: és pontosan ez volt az egyik megjelenési formája azoknak a bevezetőben említett hierarchikus viszonyoknak, amelyeket a jugoszláviai politika, sőt az egész alkotmányos rend intézményesített. Ez a rend ugyanis – dacára az egyenlőségelvű ideológiának és propagandának – az országban élő etnikai és kul-

turális közösségeket eltérő kategóriákba sorolta. Jelesül, különbséget tett *nemzetek* és *nemzetiségek* között. Előbbi kategóriába a viszonylag nagyobb lélekszámú szerbeket, horvátokat, szlovénokat, muzulmánokat, macedónokat és montenegróiakat, utóbbiba pedig a viszonylag kisebb lélekszámú magyarokat, albánokat, bolgárokat, cseheket, olaszokat, románokat, ruszinokat, szlovákokat, valamint törököket utalta. Ez a megkülönböztetés nem pusztán terminológiai volt: az eltérő kategóriákba sorolt közösségek számára a jugoszláviai alkotmányos rend valamelyest eltérő jogosítványokat is nyújtott. A legszembetűnőbb megkülönböztetés az, hogy csakis a nemzeti státussal bíró közösségek formálhattak a föderáción belül önálló köztársaságokat. Így jöhetett létre egy szerb, egy horvát, egy szlovén, egy macedón és egy montenegrói köztársaság.⁵ Ezek a köztársaságok pedig minden esetben az adott köztársaság-formáló nemzet által voltak domináltak, méghozzá a nyelvi jogok tekintetében is. Így például Szerbia Szocialista Köztársaság államnyelvévé a szerb, a Macedóné a macedón, a Szlovéné a szlovén válhatott stb.

Ha tüzetesen végiggondoljuk a lenini elvet, elkerülhetetlenül arra a konklúzióra kell jutnunk, hogy a jogosítványok efféle elrendezése következtelenség. Rehák persze sehol nem mondja ki nyíltan, hogy a jugoszláviai alkotmányos rend rossz és igazságtalan volna. Mégis, a kritikai javaslatai, melyeket közvetlenül a nyelvpolitikával szemben hoz föl, *közvetve* igenis efelé mutatnak. Három lényeges törvényi és gyakorlati javaslatot fogalmaz meg. Az első, hogy a *köztársasági* szinteken is szűnjék meg az egyes nyelvek hivatalos státusa (REHÁK 1988: 53–54). Minden nyelv azonos elismerése a kívánatos, tekintet nélkül arra, hogy az adott nyelv a helyi többsége vagy a kisebbsége. A második javaslat – ismét csak Lenin nyomán – az, hogy töröltessék el a köztársaságokban a többségben lévő nemzeti nyelvek tanulásának állami kényszere (LENIN 1988c: 339, REHÁK 1978: 188). Amikor például egy kisebbségi (magyar) Vajdaságban a szerb(horvát) nyelv megtanulásába fog, az sohasem szabadna, hogy azért történjék, mert erre bármilyen intézmény kötelezte, hanem csakis azért, mert az illető kisebbségi (magyar) szabadon határozott így. Végül, Rehák harmadik javaslata, hogy a multikulturális régiókra rendszeren jellemző „egyoldalú kétnyelvűséget” – azt az állapotot, amikor a kisebbségiek a többség nyelvét elsajátítják, de a többség a kisebbségét nem – föl kell számolni. Az volna a kívánatos, hogy Vajdaságban például a szerb nemzetiséghez tartozók is legalább értsenek magyarul, még ha beszélni nem is tanulnak meg (REHÁK 1970b: 220, REHÁK 1978: 160). Utóbbi javaslat három dologgal hozható összefüggésbe. Egyfelől azzal, hogy az egyoldalú kétnyelvűség a kisebbségek asszimilációjának a melegágya. Márpedig az asszimiláció, jegyzi meg Rehák, általában véve káros folyamat, mely végső soron a kisebbségi anyanyelv lebecsülésének a „téves” nézetéből

5 A kivételt Bosznia és Hercegovina Köztársaság képezi, amelyet nagyjából hasonló arányban laktak szerbek, muzulmánok és horvátok. Hogy a muzulmán nemzet miért nem formálhatott önálló köztársaságot, bonyolult kérdés, amelybe itt nem áll módomban belemenni. Valószínűsíthető mindenesetre, hogy az egyik indokot a muzulmánok területi szétszóródottsága képezte: nehéz lett volna olyan egybefüggő területet kikanyarítani a föderációból, amely erős muzulmán többséggel és viszonylag alacsony arányú szerb és horvát kisebbséggel rendelkezhetett volna.

eredeztethető (REHÁK 1978: 168, 199). Másfelől Rehák elég világosan látta, hogy a jugoszláviai nemzetek és nemzetiségek „testvérisége” és „egysége” nem róhat aránytalanul nagyobb terheket a kisebb lélekszámú közösségekre, mint a nagyobb lélekszámúakra. Föltétlenül kölcsönös elköteleződést és erőfeszítést követel meg. Az egyoldalú kétnyelvűség ezzel ellentétes. Végül a harmadik dolog, amellyel a javaslat összefüggésbe hozható, az a köztársasági törvény, amely előírja, hogy a bírósági eljárások során bármely jugoszláviai nemzet és nemzetiség nyelve szabadon használható, akár egyszerre több is egy adott eljárás keretei között. (Erről lásd Beretka Katinka kötetünkben szereplő tanulmányát.)

Utaltam rá, a nyelvi jogok mellett a jogosítványok első csoportjába tartoznak a kulturális és az oktatási jogok is. A Rehák által védelmezett JKSZ-es politikai gyakorlat ezek tekintetében egy kiterjedt intézményi hálózat fölállítására volt. Ez az intézményi hálózat – melynek elsődleges funkciója a kisebbség kulturális reprodukciója – egyebek mellett egy kiadóházat (Forum), egy kutatóközpontot (Hungarológiai Intézet) egy magyar nyelvű egyetemi tanszéket Újvidéken, számtalan általános és középiskolai tagozatot szerte a tartományban, kulturális egyesületeket, színházakat, folyóiratokat (például *Híd*, *Új Symposion*, *Létünk*), valamint nyomtatott (például *Magyar Szó*, *7 Nap*) és digitális (Vajdasági RTV) tömegmédiát foglalt magába. Nem mellékes, hogy Rehák maga is aktív szerepet vállalt ezek egy részének a megalapításában. A működésükkel kapcsolatosan két fő kritikai javaslatot dolgozott ki. Az egyik, hogy szűnjék meg az általános és középiskolai tantervek köztársasági szintű meghatározása (ÓZER 2011: 42). Ez – akár a nyelvi jogokkal kapcsolatos javaslat – a köztársaságokon belüli nemzeti dominancia lebontását célozza. Ha ugyanis a tantervekről nem itt, hanem a tartomány szintjén határoznak, ahol jóval szűkebb a szerb többség, valószínűsíthető, hogy a helyi kisebbségek képviselői hatékonyabban tudnak beleszólni a tantervek meghatározásába. Rehák ezzel szorosan összefüggő másik javaslata, hogy a többségi nemzethez tartozó diákok az akkoriban szokásosnál jóval többet tanuljanak a kisebbségek kultúrájáról és történelméről (REHÁK 1970b: 101, REHÁK 1978: 188). Ez körülbelül ugyanarról szól, mint az „egyoldalú kétnyelvűség” fölszámolását célzó főntebbi javaslat. A kölcsönös elköteleződés, melyet az öngazgatás megkövetel, egymás nyelvének a valamilyen fokú elsajátítása mellett az egyes közösségek kulturális önértelmezéseinek a megismerését is magában kell, hogy foglalja.⁶ Más különben a rezsim hosszú távon fönntarthatatlan.

3.2. Gazdasági jogok

Mégis, a különféle kulturális jogosítványok biztosítása – legalábbis a JKSZ-es doktrína szerint – a nemzetiségi kérdés kezeléséhez önmagában véve elégtelen eszköz. A megközelítőleg „egyenrangúság” bizonyos gazdasági jellegű, egészen pontosan

⁶ Hasonló álláspontot foglalt el Várady Tibor (VARADI 1971: 64, e kötetben Rác Krisztina idézi).

öngazgatási jogosítványok elosztását is megköveteli. A nemzetiségek – mondja Rehák – csakis úgy válhatnak „egyenrangúvá”, ha megszabadulva a (pl. Szerbia esetében a szerb) „többség gyámkodástól”, maguk rendelkeznek a tulajdon munkájukról (1970a: 21, 1982: 70). Ez a kulcsa annak, hogy a nemzetiségi közösségek a „társadalmi viszonyok szabályozásának” a „szubjektumai” és ne pusztán „objektumai” legyenek, a helyi többségek önkényének kiszolgáltatva. Ennek egyik alapvető föltétele, hogy a városokban élő nemzetiségi dolgozók részt vegyenek az ipari öngazgatásban, a másik pedig, hogy a falvakban élő nemzetiségi közösségek „szocialista szerkezetűvé” váljanak (REHÁK 1988: 94, 155). Ez utóbbit elősegítendő a JKSZ a második világháború utáni földosztásokból például a vajdasági magyarokat, a királyi Jugoszlávia majdnem általános gyakorlatával ellentétben, már nem zárta ki.

Szembevetendő, hogy a gazdasági-öngazgatási jogosítványokra vonatkozó kitétel a JKSZ Rehák által védelt doktrínájának érvrendszerét körkörösé teszi. Eszerint ugyanis – mint megfigyelhettük – az öngazgatási modell sikeressége előfeltételezi a nemzetiségi kérdés kezelését, ám most azt is látjuk, a nemzetiségi kérdés kezelése pedig pontosan azt föltételezi, hogy a nemzetiségek eleve részt vegyenek magában az öngazgatásban. Némi jóindulattal persze mondhatjuk, hogy itt nem körköröséggel, hanem pusztán egyfajta kölcsönhatással van dolgunk. Azzal tehát, hogy a nemzetiségi kérdés és az öngazgatás több szálon elválaszthatatlanul összefügg, s ez másként egyszerűen nem is lehetséges. De ez az olvasat korántsem magától értetődő. Mindenestre, ha jóindulatúan értelmezzük, az idevágó tétel valahogy így nézne ki: nincs öngazgatás a nemzetiségi kérdés kezelése nélkül, és nem lehetséges a nemzetiségi kérdés kezelése nemzetiségi öngazgatás híján. Hogy ezt elfogadjuk-e, attól függ, mennyi jóindulattal viszonyulunk a JKSZ doktrínájához. Ráadásul a nevezett összefüggés további dimenziókkal is megtoldható. Edvard Kardelj például egy eredetileg 1977-ben közzétett írásában (*Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji*)⁷ azt mondja, az oktatási, tudományos, kulturális (tehát az ő terminológiája szerint „társadalmi”) munkát végző intézményeket kívánatos az ipari és a mezőgazdasági dolgozók mind szorosabb kontrollja alá vonni. Elvégre utóbbiak a „fogyasztói” azoknak a termékeknek, amelyeket ezekben az intézményekben előállítanak. Mi több, utóbbiak munkája termeli meg azokat a profitokat, amelyek újraelosztása útján az állam ezeknek az intézményeknek a működtetését pénzeli. Kívánatos – vélekedik Kardelj –, hogy az állami költségvetés efféle közvetítő szerepe már az átmeneti (szocialista) társadalomban megszűnjék, és a helyét az ipari, mezőgazdasági és „társadalmi” munkát végzők érdekcsoportjainak a megegyezéssel alapú társulásai vegyék át. Ilyen módon a szocializmusban még mindig fönnálló osztályérdekek sajátos „öngazgatási integrációja” tudna létrejönni, melyben az állam dolga mindössze ellenőrző funkciókra redukálna (KARDELJ 1979: 438–439). Bár Kardelj itt általánosságban szól, amit mond, nyilvánvalóan alkalmazható specifikusan a nemzetiségi kérdés kontextusában is.

7 A szocialista öngazgatás rendszere Jugoszláviában.

Levezethető például belőle egy politikai elv, amely szerint kívánatos volna, hogy a nemzetiségek „társadalmi tevékenységei” fölött a nemzetiségek ipari és mezőgazdasági dolgozói rendelkezzenek kontrollal.

4. A NEMZETISÉGI EGYENRANGÚSÁG INTÉZMÉNYES GARANCIÁI

A harmadik részben egyfelől azokat a jogosítványokat ismertettem, amelyek segítségével a JKSZ-es doktrína a nemzetiségi kérdést kezelni kívánta, másfelől pedig Rehák velük kapcsolatos kritikai javaslatait. A negyedik részben az intézményeket tárgyalom, amelyek a doktrína szerint ezeknek a jogosítványoknak a fönntartását voltak hivatottak garantálni. Az egyik ilyen garancia az ország föderális berendezése, a másik pedig a „demokrácia osztályjellege”. Látjuk majd, hogy Rehák kritikái javaslatokat lényegében csak az előbbivel kapcsolatosan dolgozott ki.

4.1. Föderalizmus

A nemzetiségek közötti hatalmi aszimmetria – mint utaltam rá: Rehák szerint is – mindenekelőtt a többség és a kisebbség eltérő lélekszámából adódik. Láttuk, ez az aszimmetria csakis bizonyos, a kisebbségeknek nyújtott közösségi jogosítványok segítségével ellensúlyozható. Mégis, a nevezett jogosítványokat valamilyen terepen a kisebbségnek érvényesítenie is tudnia kell. A kérdés az, miféle terep a legkedvezőbb ehhez? Adja magát egy lehetséges felelet, mely szerint a legkedvezőbb terep az, amelyen a többség és a kisebbség közötti hatalmi aszimmetria, azaz mindenekelőtt a lélekszámbeli különbség a lehető legcsekélyebb. És ha ez így van, úgy kívánatosnak tűnik az állam decentralizálása, vagyis a döntéshozatal egy részének a központból olyan terepekre való kiszervezése, amelyeken a nemzetiségi viszonyok a kisebbségek számára a lehető legkedvezőbbek (REHÁK 1988: 50, REHÁK 1982: 84). De mifélek lehetnek ezek a terek? Az európai kommunista (és szociáldemokrata) hagyományban két alapvető fölfogás különíthető el. Az egyik, Karl Renner és Otto Bauer osztrák marxisták nevéhez fűződő koncepció szerint az államokat nem a területi, hanem a személyi elv jegyében szükséges decentralizálni: az eltérő nemzetiségi hovatartozású egyéneket eltérő döntéshozók hatósága alá rendelni bizonyos (mindenekelőtt kulturális jellegű) szférákban (RENNER 1988, BAUER 1988). A másik a lenini fölfogás, mely szerint az államokat a területi elv szerint kívánatos decentralizálni, azaz föderalizálni. A JKSZ (mint általában a leninisták) ez utóbbit támogatták, melytől azt remélték, kiküszöböli a relatív többséget alkotó szerbség dominanciáját és esetleges központosító törekvéseit, amelybe egyébiránt az első (királyi) Jugoszlávia a második világháború előestéjére kétségkívül belebukott.

De mégis, mely közösségeknek járjon föderális entitás? Utaltam rá, köztársasági státusú entitás Jugoszláviában csakis a *nemzeteknek* járt: a szerbeknek, a horvátoknak, a szlovénoknak stb. Ez azt jelenti, hogy az alkotmányos rend a de-

centralizálás tekintetében ezeket a közösségeket kiemelt politikai szubjektumokként, a nemzetiségeket pedig csupán másodlagosakként kezelte. Kérdéses, csakugyan igazolható-e ez a gyakorlat a lenini elvrendszeren belül mozogva? Miért ne járható voltna, mondjuk, a vajdasági magyaroknak is *valamiféle* föderatív entitás, akár köztársaság, akár önálló autonóm tartomány? A válasz koránstem magától értetődő. Ami azt illeti, a Jugoszláviai Kommunista Párt álláspontja egészen az 1920-as évek legvégéig még csak nem is az volt, hogy Észak-Vajdaság többségében magyarok lakta régiója önálló entitás kéne, hogy legyen a megálmodott föderáció keretei között, hanem egyenesen az, hogy csatolják vissza Magyarországhoz (BJELICA 2015: 21). Ebben persze semmi különös nincsen. Lenin is úgy tartotta – mivel a pusztán kényszer egy országot tartósan soha egyben nem tarthat –, hogy elvben kívánatos minden területnek biztosítani a különválás (szecesszió) jogát (LENIN 1988: 295–296). Azoknak a régióknak pedig, amelyek nem válnak külön, és a helyi lakosság nemzeti összetétele indokolja, kívánatos valamiféle (köztársasági vagy autonóm tartományi) önkormányzatiság státusát biztosítani. És bizony – teszi hozzá Lenin – nemcsak a viszonylag nagyszámú, hanem akár az egészen kicsiny, mondjuk ötvezéres lélekszámú közösségek számára is (LENIN 1988: 314–317). Ennek fényében a csaknem félmillió vajdasági magyarság területi önkormányzata igazoltnak, vagy ha más nem, a leninizusból minden további nélkül levezethetőnek tűnhetett.

Tudjuk, ennek ellenére a jugoszláviai kommunisták álláspontja az 1930-as évek elejére radikálisan módosult: nemcsak, hogy elvetették a magyar közösség különválásának a jogát, de még a magyar autonóm tartomány gondolatát is. Ennek az indokai természetesen nem elméletiek, hanem politikaiak. A jugoszláviai kommunisták az Internacionálé direktívájával összhangban elköteleződtek az ország területi integritásának a megőrzése mellett, Észak-Vajdaság Magyarországhoz csatolása pedig ezzel összefüggésben nyilvánvalóan szóba sem jöhetett már. De a magyar autonómia sem. Ennek legfőbb oka a szeparatizmus és a budapesti kormányzatok által követelt határrevízió veszélyében rejlik, mely erős ösztönzöt adott a jugoszláviai kommunistáknak a vajdasági magyar elit területi alapú jogosítványok útján történő megerősítése ellen. A háború idején, majd a közvetlenül utána következő esztendőkből az etnikumok közötti bizalom csak tovább erodálódott. A magyar hadsereg 1942-es, majd a jugoszláv partizánok 1944–45-ös dél-bácskai etnikai tisztogatásai a szerb és a magyar közösségek közötti viszonyokra nézve erőteljesen kártékonynak bizonyultak. Föltehetően nem függetleníthető ezektől az eseményektől, hogy a háború utáni első két évtizedben a magyarok reprezentáltsága a Kommunista Szövetségben arányaiban messze elmaradt a többi vajdasági etnikumoktól (BJELICA 2015). Noha ez távolról sem csálthatatlan indokátora a rezsimmelletti elköteleződésének, helytelen volna teljességgel elhanyagolható körülménynek tekinteni. Elvégre a Kommunista Szövetség, egyfajta állampártként, minden hatalom megtestesüléseként jelent meg, melynek az elutasítása alig jelentett kevesebbet az egész rezsimmelutasításánál.

Mégis – eltekintve a politikai motivációktól – miként igazolta vagy igazolhatta a JKSZ a magyar autonómia elvetését? Három központi érv hozható föl. Az egyik, hogy a kommunisták számára – láttuk – a nemzetiségi autonómia *jobbára* nem ön-értékkel, hanem inkább csakis eszközértékkel bír, méghozzá a forradalmi átmenet viszonylatában (LENIN 1988a: 62–67, LÖWY 1976: 96–98). Ez azt jelenti, hogy a kettő – mármint a nemzetiségi jogok és a forradalom – valamiféle konfliktusa esetében rendesen nem az előbbi, hanem az utóbbi szempontjai részesítendőek előnyben. Márpedig az efféle konfliktusok korántsem ritkák. Ha mondjuk egy nemzeti közösségen – mondja Lenin – roppantul erős a „reakció”, méghozzá erősebb, mint az állam egészének a szintjén, úgy a kommunisták számára helytelen ennek a nemzeti közösségnek az elszakadása vagy akár csak a kiterjedt autonómiája mellett állást foglalni (LENIN 1988a: 67, 1988b: 296). Hogy a vajdasági magyar közösség konkrét esetében a „reakció” mennyire volt erős az 1940-es és a rá következő évtizedekben, nehéz volna megítélni. Annyi mindenesetre világos, hogy a forradalmi átmenetet támogató erők – mint az imént utaltam rá – a magyarság körében meglehetősen gyöngék voltak a többi vajdasági közösség (például a szerbek, horvátok, a montenegróiak, a szlovákok és így tovább) viszonylatában. Ez a kommunisták nézőpontjából önmagában is erős érv lehetett a magyar területi autonómia (vagy akár köztársaság) ellen. És még ennél is erősebb Észak-Vajdaság Magyarországhoz csatolása ellen. Szerintük ugyanis Jugoszlávia, a maga öngazgató modelljével, jócskán „szabadabb”, „humánusabb” és a kommunizmusba történő átmenet szemszögéből nézve kedvezőbb viszonyokat teremtett, mint akár a Horthy-, akár a Rákosi-féle rezsimek. Ebből fakadóan pedig a vajdasági magyar dolgozók érdeke, hogy a határok változatlanok maradjanak. Ha ez együtt jár a kisebbségi léttel, ám legyen: a szabadság mértéke így is nagyobb volt Újvidéken, mint Budapesten – szólhatott volna az érvelés.

A második érv a magyar autonómia ellen azon az előfeltevésen nyugszik, amely szerint Észak-Vajdaság, Vajdaság egészével ellentétben, nem képez földrajzi, gazdasági és kulturális egységet. Ebből annak kell következnie, hogy politikai egységgé sem javallott mesterségesen formálni. Politikai és közigazgatási státust azoknak a régióknak kell kapniuk, amelyek rendelkeznek önálló földrajzi, gazdasági és kulturális hagyományokkal, arculattal és így tovább. Márpedig Vajdaság egésze ilyen régió – szól az állítás –, mely ebből adódóan sem a helyi szerbségnek, sem a helyi németeknek, sem pedig a helyi magyaroknak a kizárólagos tulajdona nem lehet. „Vajdaság minden vajdasági népé” – idézi Rehák Žarko Zrenjanin egyik, később elhíresült, internacionalista szellemiségű passzusát (ZRENJANIN 1982: 244 idézi REHÁK 1988: 127). Az „átrajzolós béke” – ahogy a kommunista Papp Pál nevezi – nem lehet megoldás senki számára, így a magyar közösség számára sem (PAPP-MAYER-CSEH 1978: 114–116, idézi REHÁK 1988: 129). Ennek a fölfogásnak a történeti megalapozottsága persze korántsem magától értetődő. Önálló kulturális egységet például Vajdaság csakis a szerb közösség számára képezhetett, a többi nemzet és nemzetiség számára viszont csak jócskán nehezebben. A helyi magyarok tekintetében a hagyományos állami keretet kétségkívül az alig két évti-

zeddel korábban fölszámolt „ezeréves királyság” jelenthette csupán, „vajdasági” identitástudatról pedig a titoizmus korszakát megelőzően csak elég korlátozottan beszélhetünk (LOSONCZ 2018b). Végül, a harmadik lehetséges érv a vajdasági magyar autonómia ellen, hogy csak erősítené a föderáción belüli nemzetiségi fragmentálódást és elkülönülést. Márpedig ennek a helyeslése – mondja Rehák – „reakciós” nézet (REHÁK 1988: 14). Hogy ez miért éppen csak a magyar közösség autonómiája ellen volna érv, Rehák homályban hagyja. Elvégre a nemzeti köztársaságok föllállítása – a szerbé, a horváté, a szlovéné és így tovább – elvben szintúgy az elkülönülést szolgálja, így ezen az alapon szintúgy összeegyeztethetetlen a szocializmussal.

Rehák a magyar területi autonómia mellett sohasem foglalt állást, noha, mint kimutattam, ez a leninizusból levezethető lett volna. Vajdaság tartomány autonómiáját tekintette a magyar kisebbségi jogérvényesítés megfelelő terepének, és ezt is védte mind a politikai, mind pedig a tudományos pályafutása során. Melyet nagyon is védelmezni *kellett*: a vajdasági autonómia tartalma korántsem volt adott. Ellenkezőleg, évtizedeken keresztül vita tárgyát képezte a Kommunista Szövetség *belül*.⁸ Egyik oldalán a központosító törekvésekkel föllépő belgrádi elit és a vajdasági tagság egy része, a másikon a Stevan Doronjski vezette frakció, mely az autonómia jogköreit kiterjeszteni, a föderáción belüli szubszidiaritást pedig erősíteni igyekezett. 1970-es félreállításáig Rehák ennek a frakciónak a tagja. A rákövetkező évtizedekben elméleti-tudományos munkáiban módszeresen védelmezi a Doronjski-féle álláspontot (lásd például REHÁK 1988).

4.2. A demokrácia „osztályjellege” és a nemzetiségi képviselő

A nemzetiségi jogosítványok másik garanciája a „demokrácia osztályjellege.” Az efféle rezsím a többségi elv és az alapvető polgárjogok helyét nem ott jelöli ki, ahol mondjuk a liberális demokrácia, hiszen ez rövid távon a nemzetiségi kérdés megoldását ígérő kommunizmusba való átmenet bukását eredményezné. Ugyanis félő, a többség explicite meghatározott preferenciája éppen ez volna. A demokráciának csakis a szocializmus érdekét szabad szolgálnia – szól az érvelés –, és nem pedig a burzsoázia esetleges restaurációját (KARDELJ 1979: 442–443, REHÁK 1970b: 95–96). Ennek jegyében kirekesztő kell, hogy legyen bizonyos vélekedésekkel szemben: a liberalizmussal, a konzervatizmussal, a „reakcióval,” továbbá a rezsím kedvelt (és részint csak konstruált) ellenségképeit alkotó bürokratizmussal, technokráciával, unitarizmussal, anarcholiberalizmussal és így tovább. A „szocialista demokrácia” osztályjellegű, amennyiben bizonyos osztályok, méghozzá a proletariátusnak és – a JKSZ terminológiája szerint – a vele „szövetkezett” parasztságnak a vezető szerepén nyugszik (REHÁK 1982: 58–61). Márpedig ezt a szerepet csakis úgy foglalhatja el, ha a „szervezett erők” – a Kommunista Szövetség, a szakszervezetek,

⁸ A vitáról kiválóan ad számot BJELICA 2015.

a Harcos Szövetség, a Szocialista Ifjúsági Szövetség és így tovább – ezt elősegítik a dolgozók mozgósítása, befolyásolása, elvárásaik „helyes konkretizálása”, tudatuk formálása és az öngazgatásra való fölkészítése útján (KARDELJ 1979: 440–443, REHÁK 1982: 65). És ez vonatkozik a nemzetiségi dolgozókra is. A rezsimnek a „valós” érdekeiket kell előmozdítani, nem pedig az explicite megfogalmazott igényeiket. Utóbbiak adott esetben „reakciók” jellegűek is lehetnek, és amennyiben azok, fölülírandóak. A nemzetiségi igények képviselőit ezért az állampárt keretei között kívánatos megvalósítani.

5. BEFEJEZÉS

Rehák gondolkodása *bizonyos tekintetben* okvetlenül folytathatatlan: egy olyan rezsim nemzetiségi doktrínáját és politikáját védelmezte, ráadásul a rezsim politikai elitjének a tagjaként, mely egyébiránt súlyosan elnyomta a pluralizmust, az ellenfeleit pedig tömegesen bebörtönzte. Helytelen volna ettől egy az egyben elvonatkoztatnunk. De ebből nem adódik, hogy számos *részletében*, különösen a kisebbségi politizálás kérdésének a tekintetében ne volna megfontolandó Rehák életműve. Láttuk, tartalmaz olyan javaslatokat a kérdés kezelésével kapcsolatosan, melyek bár a maguk korában talán nem föltétlenül voltak, a mai viszonyok és érdekérvényesítési stratégiák tükrében radikálisnak is mondhatóak. Ilyenek a nyelvhasználati, az oktatási és különösen a gazdasági jogosítványokkal kapcsolatos kitételei. Ezek mögött két előfeltételezés áll, és úgy látom, mindkettő megszívlelendő. Az egyik, hogy a nemzetiségi kérdés kezelése nem csupán szűken értett kulturális, hanem gazdasági jellegű jogosítványokat is kíván. A másik, hogy a nemzetiségi kérdés kezelése nem róhat aránytalanul nagyobb terheket a kisebb lélekszámú közösségekre, mint a nagyobb lélekszámúakra. Föltétlenül kölcsönös elköteleződést és erőfeszítést követel meg. Mindebből pedig sajátos multikulturális modell áll össze, mely a különféle igények érvényesítését robusztus intézményi és nem intézményi garanciák segítségével biztosítja, a nemzetiségeket pedig nem csupán egymás mellett békében megélő, de elkülönülő csoportoknak, hanem kooperáló, a közjót előmozdító *közösség* részeinek tekinti.

IRODALOM

- BAUER, Otto 1988. A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdéstről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 155–183.
- BJELICA, Slobodan 2015. *Sporovi oko autonomije Vojvodine – Knjiga prva: 1961–1974*. Službeni glasnik, Beograd.
- ENGELS, Frederick 1987. Anti-Dühring. In MARX, Karl–ENGELS, Frederick: *Collected Works* 25. International Publishers, New York, 5–312.

- KARDELJ, Edvard 1979. Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. In KARDELJ, Edvard: *Samoupravljanje 1*. Svjetlost, Sarajevo, 407–449.
- KARDELJ, Edvard 1977. *Az öngazgatási szocializmus fejlődési irányai*. Forum, Újvidék.
- LENIN 1988a. A nemzeti kérdés programunkban. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdéstről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 62–68.
- LENIN 1988b. Tézisek a nemzeti kérdéstről. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdéstről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 295–301.
- LENIN 1988c. Levél Sz. G. Saumjanhoz. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdéstről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 339–341.
- LOSONCZ Alpár 2018a. A félrevezető „totalitarizmus.” In LOSONCZ Alpár: *A hatalom(nélküliség) horizontja. Hommage à Új Symposion*. Forum, Újvidék, 103–142.
- LOSONCZ Márk 2018b. Vajdaságiság és etnikai politizálás. A vajdasági magyarság regionális önazonosságának kérdéséhez. In LOSONCZ Márk – RÁCZ Krisztina (szerk.) *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése 1989–1999*. L'Harmattan, Budapest, 39–62.
- LÖWY, Michael 1976. Marxists and the National Question. *New Left Review*, 1, 81–100.
- MARX, Karl 1970. *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth kiadó, Budapest.
- MESIĆ, Milan 1986. *Rad is samoupravljanje*. Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić, Zagreb.
- ÓZER Ágnes 2011. Rehák Lászlóról 2011-ben. *Létünk*, 2, 39–48.
- PAPP Pál–MAYER Ottmár–CSEH Károly 1978. *Izabrani Spisi – Válogatott írások*. Forum, Újvidék.
- PÓSA Rózsa 2001. *Adalék Dr. Rehák László életútjához (Rehákné Pósa Rózsa visszaemlékezése)*. URL: <https://www.mtt.org.rs/RehakLaszlo.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 04. 21.)
- REHÁK László 1970a. Nagykorúak lettünk. *Új Symposion*, 65., 21.
- REHÁK László 1970b. Fölszólalások az SZKSZ Vajdasági Tartományi Bizottságának 1968. február 23-i és a Szocialista Szövetség Tartományi Választmánya 1969. április 2-i ülésein. In FARKAS Nándor–JUHÁSZ Géza: *Vajdaság és a nemzetiségi kérdés*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1978. *Kisebbségtől a nemzetiségig*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1982. *Politikai rendszerünk időszerű kérdései*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1983. *Világnézet, ideológia, tudományos megismerés*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1988. *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Gondolat, Budapest.

- RENNER, Karl 1988. Az ausztriai nemzetek harca az államért. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdésről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 89–109.
- VARADI, Tibor 1971. In PK SKV Komisija za međunacionalne odnose, Savetovanje sa komunistima koji se nalaze na odgovornim funkcijama na Novosadskom univerzitetu (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 4. XI 1971. F334, Vajdasági levéltár, Újvidék.
- VÉKÁS János 2010. Interjú Rehák Lászlóval. In VÉKÁS János: *Utak I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.
- ZRENJANIN, Žarko 1982. *Válogatott írások*. Forum, Újvidék.